

Г.С. ПОБЕРЕЖЕЦЬ

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА МАКСИМОВИЧА ЧОРНОВОЛА

В дослідженні авторка розглядає та аналізує твори В'ячеслава Максимовича Чорновола. Сьогоденний інтерес науковців, що розкривають і висвітлюють важливі данні про життєдіяльність і творчість Героя України, лідера Народного Руху України, одного з найактивніших борців за незалежність Української держави, журналіста, публіциста, літератора, колишнього українського дисидента.

Ключові слова: *В.М. Чорновіл, Народний Рух України, державність.*

У сучасних умовах українського державотворення неухильно зростає науковий та суспільний інтерес до різноманітних подій і історичних персонажів, подекуди і до тих, що неоднозначно наразі оцінюються в суспільстві. Серед таких історичних постатей, що невтомно працювали на українське національне відродження, розбудову і становлення Української держави, помітно вивисується і В'ячеслав Максимович Чорновіл – активний борець з тоталітарним режимом, лідер Народного Руху України, журналіст, публіцист і літературознавець.

Отож висвітлення діяльності та творчості В.М. Чорновола має неабияку наукову цінність, пізнавально-виховне та практичне значення для багатьох поколінь українського народу. Водночас різне ставлення до нього в сучасному українському суспільстві, від сприйняття до заперечення, на жаль, є наслідком-рудиментом не тільки не такої вже й далекої комуністичної епохи, але й широкого їх використання в гострій політичній боротьбі в Україні, насамперед в ході багатьох політичних кампаній дуже частих передвиборчих перегонів і баталій.

До того ж водночас це сприяє осмисленню його як людини, громадянина, лідера, політика, державного діяча, відсутність донедавна ґрунтовних досліджень, узагальнень, комплексного вивчення життя, діяльності й творчості В.М. Чорновола. І хоча в останні роки (2010–2012) у науковому відношенні все ж таки дещо зроблено, помітні зрушення на краще, однак до цього часу ще залишаються слухними слова одного з його соратників і друзів однодумця, відомого українського громадського діяча, знаного мистецтвознавця Леся Степановича Танюка про те, що «сьогодні ми лише на підступах до його життєпису» [1].

Донедавна фактично були відсутні і наукові розвідки. Однак останнім часом все ж з'явилися статті й книги, в яких розкривається формування світогляду В.Чорновола, політичні погляди, перебування в ув'язненні, на засланні, діяльність зі створення та функціонування часопису «Український вісник», Української Гельсінської спілки, Народного Руху України, державотворчих праць в 1990-х роках, обставини трагічної загибелі та ін.

В окреме видання зібрано його редакційні статті з газети «Час/Time».

Важливе значення для осмислення В.М. Чорновола як особистості, громадського і державного діяча має десяти томне видання його праць (на середину 2012 р. ще не завершено, вийшло вісім томів). Видання було започатковане в 2002 році Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола та видавництвом «Смолоскип» [2].

До *першого тому* В. М. Чорновола вміщена літературознавча спадщина, де особлива увага приділяється творчості Б.Грінченка, Т.Шевченка та ін., матеріали, які опрацьовані в Якутському архіві. Рання журналістська діяльність 1956-1966 рр. Критичні твори періоду 1963-початку 1970-х рр., 1983-1984 рр., кінець 1980-х рр. [3].

До *другого тому* творів В.М. Чорновола ввійшли публіцистичні твори «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» та деякі інші документи та матеріали періоду 1966-1969 рр., «тобто від нового початку політичної діяльності до

звільнення з першого ув'язнення» [4, с. 13]. Його творі «Правосуддя чи рецидиви терору?» містяться супровідні листи до Прокурора УРСР, до Голови КДБ при Раді Міністрів УРСР та ін., а також заяви, скарги та вирoki «Справи» підсудних. Праця «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» включає в себе описання портретів «злочинців»: Я. Геврич, І. Гель, І. Герета, Б. Горинь, М. Горинь, М. Гринь, П. Заливаха, М. Зваричевська, Д. Іващенко, С. Караванський, Є. Кузнецова, О. Мартиненко, М. Масютко, Я. Менкуш, В. Мороз, М. Озерний, М. Осадчий, І. Русин, М. Чубатий, А. Шевчук. В цій збірці В. Чорновіл описує репресії проти людей, які були звинувачені у антирадянській, націоналістичній пропаганді [4]. «Як він зазначав, герой однойменного твору Грибоедова («Горе от ума») Скалозуб вважав, що найкращим способом зупинення дій інакомислячих осіб було б, «щоб їх спинити, зібрати книги всі й спалити» [5, с. 349]. Те можна побачити і у В. Чорновола, який висвітлює, що за свої переконання було засуджено велику кількість людей у 1965 р. до цих людей треба віднести мирне населення, яке прагнуло змін у житті, яке мріяло про незалежність і виступало за правду. Тому автор подає біографічні данні цих двадцяти «злочинців» задля представлення того, що вони були звичайними людьми, які сповідували правду, за яку вони поплавилися свободою. «Книга про двадцять засуджених сколихнула сумління світу і започаткувала масовий дух за оборону політичних в'язнів, засуджених за переконання, а її автор опинився сам у в'язниці» [5, с. 350].

За цю книгу Чорновола заарештували і засудили на три роки таборів, але після 18 місяців ув'язнення звільнили за амністією.

У *третьому томі* творів В'ячеслава Чорновола вміщено самвидавні документи позацензурного журналу «Український вісник» середини 60-х – 70-х років ХХ ст., де описуються події репресій, арештів та судові процеси, «усі матеріали вміло об'єднані редакторськими поясненнями, зауваженнями, доповненнями. У журналах вміщено також документи самого В'ячеслава Максимовича Чорновола» [6].

У двох книгах представлений читачу *четвертий том* творів В. М. Чорновола де зосереджується його епістолярна спадщина поч. 1960-х – 1998 рр., яка включає наступні розділи: «Листи з неволі», які впорядкував сам автор, «До рідних» та «До друзів і знайомих».

В «Листах» розглядається його правозахисна діяльність, яка поєднується з тяжким періодом його життя: ув'язнення, перебування в таборах, на засланні. Вони становлять надзвичайно важливе значення, що є свідченням тогочасного складного і суперечливого суспільства де панував тоталітарний режим в усій своїй жорстокості, саме тому постає необхідність появи правозахисного руху, який зможе звільнити український народ [7; 8].

У *п'ятому томі* вміщено документи і матеріали періоду з 1970 по 1984 р., публіцистичні твори, і вперше опубліковані матеріали «Справи № 196» [9].

Шостий том містить матеріали державотворчої діяльності В.М. Чорновола: «Це – період відновлення журналу «Український вісник» (вип. 7–14), ініціювання і заснування УГС, очолювання прес-служби УГС, випусків, крім «УВ», «УВ-експрес», «Листків прес-служби УГС», активної участі в мітингах 1980-х рр.» [10].

У *сьомому томі* творів В.М. Чорновола має свою цінність так як в ньому вміщено статті, виступи та інтерв'ю В. Чорновола. Що є логічним продовженням його державотворення на шляху до незалежності України, як «відомого політика від весни 1990 р. до грудня 1992 р. включно (депутат Верховної Ради, депутат і голова Львівської обласної Ради, кандидат на пост Президента України, гетьман Українського козацтва, співголова НРУ з березня до початку грудня 1992 р., далі – голова НРУ). Це – роки напередодні здобуття незалежності України та її утвердження у нелегкій боротьбі за відновлення і становлення самостійної Української держави» [11].

У *восьмий том* В'ячеслава Чорновола увійшли виступи з Верховної Ради України, інтерв'ю, багато чисельні статті, які охоплюють період з 1993 по 1995 рр. Це був час, коли В.М. Чорновіл своєю діяльністю як у Верховній Раді так і у лавах Народного Руху України продовжував стояти на позиціях та інтересах як держави, так і народу в цілому, висвітлюючи нагальні проблеми у газеті «Час/Time» [12].

Важливі дані про життєдіяльність і творчість В.М. Чорновола містяться у фондах українських центральних державних і обласних архівів [13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22], у його прилюдних доповідях і виступах, колонках редактора газет. Проблеми діяльності шістдесятників і дисидентів дістали широке відображення у книгах і статтях таких українських авторів, як О. Гарань, Г. Василюшина, В. Гаман, С. Давимука, М. Коцюбинська, Б. Захаров, О. Мусієнко, Г. Касьянов, А. Русначенко, М. Сорока та ін. [23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34]. Чимало цікавого і повчального подано у спогадах про В. М. Чорновола [35], розповідях колег за засланнями [36] та ін.

Певну увагу приділяли спадщині В.М. Чорновола також російські автори, і насамперед із числа правозахисників [37]. Не оминули його увагою також укладачі деяких словників [38].

На початку 2000-х років з'явилися наукові публікації, дисертації з проблем чорноволознавства, почасти в контексті Народного Руху України [39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49].

З 2002 року в Україні було започатковано традицію – проведення «Чорноволівських читань». Народний Рух України, Міжнародний благодійний фонд В'ячеслава Чорновола розпочали цю довготривалу акцію для зібрання матеріалів про національного героя, вивчення і поширення спадщини його державотворчої, публіцистичної діяльності [50; 51; 52]. У зв'язку з цим проводяться, крім читань, науково-практичні конференції на теми, що стосуються життя та діяльності В.М.Чорновола, публікують їх матеріали у збірниках і часописах.

У 2006 р. за підтримки Народного Руху України створено фільм «Той, що пробудив кам'яну державу». Автор сценарію і режисер – В. Онищенко, оператор – А. Даниленко, композитор – І. Забалуєв, пісні у виконанні гурту «Немо». У фільмі знімалися народні артисти України С. Романюк і Є. Паперний, заслужений артист України К. Шафоренко та ін.

Керівництвом Народного Руху України була підготовлена і видана праця «В'ячеслав Чорновіл: Біографія. Статті. Цитати». У ній подані біографічна інформація, світлини В.Чорновола, витяги з його різних промов («Про партію», «Про державу» та ін.), а також цитати з праць.

Член Національної Спілки письменників України, лауреат Почесної премії Ватикану і кількох літературних премій М.Холодний відомий українському читачеві від 60-х років ХХ ст., позаяк свого часу він був одним із найпопулярніших авторів українського «Самвидаву», написав поему-реквієм «Чорновіл». Цей твір сповнений багатьма асоціаціями з історії боротьби за незалежну Україну, в котрій певну роль відіграло і сміливе, високохудожнє слово В.М. Чорновола.

Щодо відомого твору В.Чорновола і Б.Пенсона «Хроніка таборових буднів», то це збірка самвидавних документів, які в 1974 і 1975 роках народилися у Володимирівській в'язниці та в мордовських і пермських таборах СРСР. Їх авторами є політичні в'язні різних народів колишнього Радянського Союзу.

Основну частину книжки складають описи діяча українського руху опору В'ячеслава Чорновола і єврейського митця Бориса Пенсона. Завдяки їхнім спільним зусиллям і постав есей під назвою «Будні мордовських таборів». Із писань Чорновола до збірки увійшли такі документи: текст його вироку з коментарем, заява воєнному прокуророві Прикарпатської військової округи і його звернення до Президента США Дж. Форда. У збірці вміщена також заява 67 політичних в'язнів до Верховної Ради СРСР [53].

Частину документів подано у перекладі з російської мови. Вони були затим друковані на сторінках журналу «Сучасність».

Опубліковані документи розкривають умови безправ'я і насильства у в'язницях та концтаборах СРСР, вказують на важке становище політичних в'язнів, яких переслідують за переконання. Рівночасно, однак, читаючи надруковане у збірці, не можна не відчутти променів надії на краще майбутнє. Підстави для цього дають, зокрема, численні вияви солідарності, дружби та співпраці каторжан – представників різних народів Радянського Союзу, їхньої спільної боротьби проти насильства комуністичної диктатури та великодержавного шовінізму. В'язнична й таборова влада безуспішно намагалася зіштовхнути, нацькувати політичних в'язнів

різних національностей одних проти інших. А в той самий час українці, литовці, євреї, грузини пишуть спільні петиції і протести, ведуть спільні голодівки, виступають в оборону проти насильства. Цим вони демонстрували своє непогасне бажання до свободи для людини і для нації, визначили перед своїми народами перспективи нового ладу, в якому не буде жодного насильства над людиною, не буде міжнаціональної ворожнечі, а буде мир і взаємоповага між вільними народами у їх власних державах.

Діяльність і творчість В.М.Чорновола дістала широке поширення за рубежом, насамперед у закордонних засобах масової інформації, зокрема, в таких часописах, як «Визвольний шлях», «Сучасність» та багатьох інших. Так, за нашими наближеними підрахунками, для прикладу, суспільно-політичний, науковий і літературний місячник «Визвольний шлях» Української інформаційної служби лише за 1962-1998 рр. опублікував більше тридцяти матеріалів, присвячених В.М.Чорноволу. Крім того, в цьому місячнику нерідко вперше друкувалися і його праці [53; 54; 55]. Згодом у 1991 р. В.Чорновіл і Б.Пенсон опублікують у Києві книгу «Хроніка таборових буднів», у якій окремим фрагментом буде вміщено матеріали М.Хейфеца «В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал» [36].

Та, на жаль, В.М. Чорновіл не залишив власних мемуарів, спогадів-статей. Лише в своїй автобіографії, деяких інтерв'ю подав окремі факти зі свого життя, діяльності. Зате у своїх публікаціях висвітлював діяльність очолюваної ним політичної організації, аналізував різноманітні суспільно-політичні, культурні та інші події в країні і світі [57; 58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 77].

У монографії В.Деревінського «В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика» «окреслено важливі моменти життєвого шляху В.М.Чорновола. Розкрито роль і значення В. М. Чорновола в суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст. Досліджено основні чинники формування його світогляду й активної громадської позиції, особливості діяльності як організатора громадсько-політичного життя, редакційно-видавничу діяльність, умови перебування в ув'язненні і на засланні, внесок у становлення громадсько-політичних організацій, діяльність на посаді голови Львівської обласної Ради та його вплив на проголошення й утвердження української державності» [78].

У монографії за редакцією В.П. Шкварця у співавторстві з Г.С. Побережець «Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості» висвітлено державотворчий шлях В.Чорновола і його внесок у здобуття Україною незалежності. Подано хроніку основних подій його життєдіяльності та творчості [79].

Як показав аналіз, до своєї трагічної загибелі В.М. Чорновіл багато зробив, прагнув зробити більше. Не без того, що й помилявся, коригував свої підходи, позиції. Але жив, діяв і творив для своєї України, щастя і добра власного народу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Титаренко Л. На підступах до життєпису Чорновола / Л. Титаренко // Голос України. – 2011. – 29 листопада.
2. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. / В.Чорновіл. – Т. 1–8. – К., 2002–2012.
3. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / В. Чорновіл. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2002. – 640 с.
4. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966-1969 рр. / В. Чорновіл. / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2003. – 645 с.
5. Левадний І. Українська література в боротьбі і жертви цієї боротьби. В'ячеслав Чорновіл і його збірка «Лихо з розуму» / І. Левадний. / Російщення України. Науково-популярний збірник. Репринтне видання Українського Конгресового Комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні. – К., 1992.
6. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – Т.3. - 976 с.
7. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 1. Листи / В. Чорновіл. / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2005. – 990 с.
8. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / В. Чорновіл. Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2005. – 1068 с.
9. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970-1984)

- / В. Чорновіл. Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2007. – 912 с.
10. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / В. Чорновіл. Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – 1050 с.
  11. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл. Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – 1080 с.
  12. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 8. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995) / В. Чорновіл. Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – 1088 с.
  13. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6306.
  14. ЦДАГО України. Ф. 1, Оп. 25, Спр. 64, 106.
  15. ЦДАГО України. Ф. 1, Оп. 32, Спр. 2642, 2906.
  16. ЦДАГО України. Ф. 270, Оп. 1, Спр. 123.
  17. ЦДАГО України. Ф. 272, Оп. 1, Спр. 6.
  18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1, Оп. 16, Спр. 4630, 4631, 4632.
  19. ЦДАВО України. Ф. 1, Оп. 28, Спр. 129, 140.
  20. ЦДАВО України. Ф. 5225, Оп. 2, Спр. 27.
  21. ЦДАВО України. Ф. 5233, Оп. 1, Спр. 62, 220.
  22. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). Фото Інд. № 21210.
  23. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – К., 1992.
  24. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К., 1993.
  25. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник / М. Коцюбинська // Світличний І. У мене тільки слово. – Харків, 1994.
  26. Васишин Г. Якщо не я, то хто ж?.. В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. – Ч. 2 / Гнат Васишин. – К., 1998.
  27. Васишин Г. Призначено дійти. В'ячеслав Чорновіл. Політика та правда життя. – Ч. 1 / Гнат Васишин. – К., 1998.
  28. Гаман В. В. Чорновіл: «Як брати обнімемося, але не скоро» / В. Гаман // Віче. – 1997. – № 12. – С. 92–93.
  29. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В'ячеслава Чорновола 1990–1992 років / С. Давимука // Чорноволівські читання. – К., 2003. – С. 51–55.
  30. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків, 2003.
  31. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони? / О. Мусієнко // Пам'ять століть. – 1997. – № 2.
  32. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К., 1995.
  33. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х-початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998.
  34. Сорока М. В'ячеслав Чорновіл / М. Сорока // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. – С. 36.
  35. Він спалахнув смолоскипом (Спогади про В. Чорновола). – Львів-Дубно, 1999.
  36. Хейфец М. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал / М. Хейфец // Хроніка таборових буднів. – К., 1991.
  37. Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. – Харьков: 1991; Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР / Л. М. Алексеева. – Вильнюс-Москва: 1992.
  38. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Т. 1. – Ч. 2. – Харків: 2006.
  39. Данилюк Ю. Опозиція в Україні / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К., 2000.
  40. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Бойко. – К., 2002.
  41. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995 / Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К., 1996.
  42. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант / НАН України: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007.
  43. Шановська О. А. Вияв романтизму у діяльності Народного Руху України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16–17 вересня 2005 р., м. Одеса. – Одеса, 2005.
  44. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. В. Діденко. – Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2010.
  45. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976-

- початок 90-х років) / І. Б. Кривдіна: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. – Одеса, 2001.
46. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.) / О. А. Шановська: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. – Одеса, 2003.
47. Овсієнко С. Л. Діяльність Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.) / С. Л. Овсієнко: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. – Одеса, 2008.
48. Діденко Ю. В. Народний Рух України у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.) / Ю. В. Діденко: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. – Миколаїв, 2009.
49. Кіндрачук Н. М. Боротьба Народного Руху України за незалежність України: 1989–1991 рр.: автореферат на здоб. наук. ступ к. іст. н. – Одеса, 2010.
50. Зінкевич О. Світова преса про В'ячеслава Чорновола / О. Зінкевич // Чорноволівські читання. – К., 2003.
51. Горинь Б. В'ячеслав Чорновіл – ініціатор створення УГС / Б. Горинь // Чорноволівські читання. – К., 2003.
52. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В'ячеслава Чорновола 1990–1992 років / С. Давимука // Чорноволівські читання. – К., 2003.
53. Пенсон Б. Будні мордовських таборів / Б. Пенсон, В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1975. – № 12.
54. Чорновіл В. Відкритий лист / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1981. – № 11.
55. Чорновіл В. Прохання з України / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1979. – № 9.
56. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1983. – № 11.
57. Автобіографія В. Чорновола [Електронний ресурс] Режим доступу: www.rukhpress.com.
58. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу / В. Чорновіл. – Торонто, 1968.
59. Караванський С. Безперервне інтерв'ю / С. Караванський // Визвольний шлях. – 1981. – № 11.
60. Гайвас Я. Вагомий голос з України / Я. Гайвас // Визвольний шлях. – 1985. – № 9.
61. Вирок В. Чорновола і його коментар // Визвольний шлях. – 1975. – № 12.
62. Звернення В. Чорновола до Комітету прав людини ООН, Міжнародної комісії та ін. // Визвольний шлях. – 1981. – № 11.
63. Заява В. Чорновола воєнному прокуророві Прикарпатського військового округу // Визвольний шлях. – 1976. – № 11.
64. Чорновіл В. Відкритий лист / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1981. – № 11.
65. Прохання з України // Визвольний шлях. – 1979. – № 9.
66. Чорновіл В. Воспоминание украинского федералиста / В. Чорновіл // Век XX и мир. – 1992. – № 12.
67. Чорновіл Відкритий лист до Генерального секретаря ЦК КПРС Горбачова М. С. / В. Чорновіл // Український вісник. – 1987. – Вип. 7.
68. Виступ В. Чорновола на Установчому з'їзді НРУ 10 вересня 1989 р. // Визвольний шлях. – 1989. – № 12.
69. Чорновіл В. Народний Рух України (коротка соціально-політична та історична довідка) / В. Чорновіл // Народний Рух України: місце в історії та політиці: тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. 14–16 вересня 1999 р., м. Одеса. – Одеса, 2000.
70. В'ячеслав Чорновіл: Біографія. Статті. Цитати / В. Чорновіл. – К., 2003.
71. Лист В. Чорновола прокуророві УРСР, голові Верховного Суду УРСР, голові КДБ при Раді Міністрів УРСР // Визвольний шлях. – 1968. – № 2.
72. Лист колективі журналу «Перець», до ЦК КПУ, в редакцію газети «Радянська Україна», в редакцію газети «Літературна Україна», до Спілки журналістів України В. Чорновола, П. Скочка та Л. Шереметьєвої // Визвольний шлях. – 1967. – № 11–12.
73. Чорновіл В. «Як і що обстоює В. Стенчук» / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1973. – № 7–8.
74. Відкритий лист В. Чорновола у справі національних і людських прав у період «гласності» // Визвольний шлях. – 1988. – № 5.
75. Звернення В. Чорновола до представників демократичних країн на Мадридській зустрічі 1980 р. // Визвольний шлях. – 1980. – № 11.
76. Чорновіл В. «Чому я заздрю Робертові Сендзові» / В. Чорновіл // Визвольний шлях. – 1982. – № 3.
77. Виступ В. Чорновола на Всеукраїнському з'їзді НРУ 10 вересня 1989 р. // Визвольний шлях. – 1989. – № 12.
78. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.
79. Побережець Г. С. Чорновіл В'ячеслав Максимович: життєпис-хроніка діяльності та творчості. Монографія / Г. С. Побережець, В. П. Шкварець. — Миколаїв: Іліон, 2012.

A.S. POBEREZHETS

SOURCES AND HISTORIOGRAPHY LIFE AND WORKS VYACHESLAV CHORNOVIL

In the study, the author reveals the review and analysis of works of Vyacheslav Chornovil. The current interest of scientists that reveal and highlight important data on the activity and work of Hero of Ukraine, leader of the People's Movement of Ukraine, one of the most active fighters for the independence of the Ukrainian state, journalist, essayist, writer, former Ukrainian dissident.

Key words: *V.M. Chornovil, People's Movement of Ukraine, state*

A.C. ПОБЕРЕЖЕЦ

ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ВЯЧЕСЛАВА МАКСИМОВИЧА ЧЕРНОВОЛА

В исследовании автор рассматривает и анализирует произведения Вячеслава Максимовича Черновола. Сегодняшний интерес ученых, раскрывающих и освещающих важные данные о жизнедеятельности и творчестве Героя Украины, лидера Народного Руха Украины, одного из активных борцов за независимость Украинского государства, журналиста, публициста, литератора, бывшего украинского диссидента.

Ключевые слова: *В.М.Черновол, Народный Рух Украины, государственность*